

KÉRDÉSEK ÉS TÁVLATOK

Augusztus 25-én volt ötven éve annak, hogy elborult elmével meghalt Friedrich Nietzsche, a mult század utolsó negyedének talán legnagyobb hatású bölcseleje. Hegel és Schopenhauer után ő fogta meg legjobban a kor embereinek lelkét, amikor pozitívizmussal és naturalizmussal szembefordulva, az „élet” értelmezésének szükségére mutatott rá. Gondolatai, amelyeket a nyelv páratlan művészetével fejezett ki, hajtottak tovább Bergson filozófiájában és termékenyítették meg a legújabb időknek azt a metafizikai irányát is, amelyet Alexander, Morgan, Whitehead és Hartmann képviselnek. Emiatt persze lehetne még Nietzsche pusztán történeti jelenség, a manak már semmit nem nyújtó nagyság, ahogy nemrégiben Thomas Mann valóban jellemezte is. Az a két tanulmány azonban, amelyet most az évforduló alkalmából olvastunk, az ellenkezőjéről győzhet meg minket. Az egyiket a francia Henri de Lubac, a másikat az osztrák Wilhelm Bietak írta. Mind a két szerző olyan mozzanatokat tud megjelölni Nietzsche életművében és szellemi-lelki összeomlása mögött, amelyeknek horderejét és jelentését csak napjainkban, a lélektani kutatások már elért fokán értjük meg igazán.

* * *

Henri de Lubac abból a „meglátából” indul ki, amelyhez Nietzsche 1881 augusztusának első napjaiban jutott. A bölcselel akkor az északolaszországi hegyeket járta s itt egy tóparti pihenése közben érte a „megvilágosodás”, amelyről barátjának, Peter Gastnak, egyelőre csak ennyit írt: „Én vagyok az első ember, aki megtudta ezt.” Hogy azonban mi az, amit megtudott, arról Nietzsche hónapokon át hallgatótt. Barátja kíváncsiságát azzal háritotta el, hogy a „rettenetes” megismerésnek, amely benne támadt, „évezredekre van szüksége, míg alakot ölthet”. Egy évvel később, 1882 augusztusában mégis elárulta Lou Andreas-Saloménak, akihez érzelmi kapcsolatok fűzték, hogy amit átélt, ebben a két szóban foglalható össze: örök visszatérés. Arra azonban, hogy nyilvánosság elé is lépjen vele, egy új, titokzatos esemény bátorította fel. Az év novemberében Rapallóba utazott, hogy ott töltse a telet. Hosszú sétáinak egyikén — mint írja — leült a tengerparton s amikor „túl jön és rosson”, senkit és semmit sem várva gyönyörködött a fények és árnyak játékában, Zarathustra jelent meg előtte. Nietzsche szerint azért, hogy megerősítse őt a már kapott kinyilatkoztatásban.

Ime tehát Nietzsche tanításának misztikus háttere: egy meglátás és egy látomás. És csak ez a misztikus háttér magyarázhatja meg, hogy Nietzsche komolyan gondolta mindazt, amivel Zarathustra-könyvét kiadásra ajánlotta, azt, hogy ez a könyv az „öök evangélium”, az „új Szent Biblia”, amely megdönti az összes vallásokot. És csak ezzel a misztikus háttérrel okolható, hogy Nietzsche ezután már nem egyszerűen a kereszténység bírálójának és ellenfelének tekinti magát, hanem sugalmazott prófétának, aki vetélytársa és utóda Jézus Krisztusnak. Vetélytárs és utód, aki önmagára mutatva mondhatja el: *Ecce Homo.*

Sokan vetették már fel a kérdést, hogy miként hihetett Nietzsche a maga „felfedezésének” újszerűségében? Hogyan tudott lelkesülni egy olyan gondolaton, amely inkább ösztör, mint felelemel? Miért nem jött rá arra, hogy a magasabbrendű ember eszménye, amelyet Zarathustrában testesített meg, ellentmondásban van az örök visszatérés eszméjével? Hiszen ismerte a görögök közül *Anaximander*, *Herakleitos* és *Pythagoras* elméletét, a sztoikus bölcselek kozmológiáját, a hindu filozófiát, amelyek mind a világejlődés körforgásáról szólnak. Találkozott azzal *Goethe* és *Guyau* írásaiban, sőt oldalakat jegyzett ki maga is annak a *Vogtnak* könyvéből, aki a világegyetem váltakozó összehúzóódásának és tágulásának feltevésével igyekezett ahhoz tudományos alapot adni. Hogy ezek után Nietzsche mégis a saját eredeti felismerésének érezte az örök visszatérést, azt a Nietzsche-irodalomban főleg *emlékeztetavarral* magyarázták, *Henri Bois* például téves emlékezettel, *Flournoy* emlékezetkieséssel. Am akár új, akár nem új az elképzelés, Nietzschének mindenképpen fel kellett volna ismernie azt, hogy ez az eszme óhatatlanul elveszi az ember kedvét minden magasabbratörő tevékenységtől. Mert ha igazságot fejez ki, akkor minden cselekedetemet nemcsak a jövőben kell újból és újból megismételnem a végtelenségig, hanem ugyanazt már a múltban is végtelen sokszor ismételttem meg. Nincs valóságos haladás s így az is lehetetlenség, hogy magamat teremtő erőnek, vagy bármi módon változónak tekintsem. „Az örök visszatérés olyan tétel, amely véget vet minden reménynek — állapította meg *Daniel Halévy* is. A magasabbrendű ember eljövetele is csak pusztá ábránd. Nincs út az egyiktől a másikig. Az ellentmondás teljes. Ha Zarathustra az örök visszatérést tanítja, akkor nem tudja felkelteni a lelkekben a magasabbrendű emberség szenvedélyes hitét. Ha a magasabbrendű embert hirdeti, akkor nem terjesztheti az örök visszatérés erkölcsi terrorizmusát.”

Ez volt nagyjában Nietzsche összes bírálóinak álláspontja is. Igen ám — mondja *Henri de Lubac* —, de nem erre utalt-e Nietzsche már eleve, amikor kijelentette *Lou Andreas-Salomé* előtt, hogy „átkelhetetlen óceán van közte s az értelmi cáfolás minden lehetősége közt”? Vagy amikor úgy nyilatkozott, hogy „szűz talajra lépett, amely túl van minden bírálhatóságon”? A Nietzsche-rejtély megoldását más irányban kell keresni, mint eddig cselekedték.

* * *

Nietzsche világképében az örök visszatérés és a magasabbrendű ember szoros *együttesként* jelenik meg — írja *Henri de Lubac*, s ezt az állítását érdekesen okolja meg. Nietzsche is tisztában van azzal, hogy örök visszatérés anyai, mint körforgás. A figyelő azonban elhelyezkedhetik a kör középpontjában is, meg a kerületén is. Utóbbi esetben szenvedő tárgya egy mérhetetlen és reménytelen forgásnak, ha viszont a középpontban ül, akkor osztályosa annak a mindenható erőnek, amely mozgatja az egész mindenséget. Az ember tehát alávetetheti magát az egyetemes determinizmus vastörvényének, de hatalmában áll az is, hogy szabad elhatározásából maga legyen ez a törvény. Előbbi esetben összezörrik, utóbbiban diadalmaskodik. A végzet egyszerű elfogadása csupán a kisebb rosszat jelenti annak, aki csüggedten ráébred, hogy nem me-

nekülhet előle. Annak számára azonban, aki oly magasra tud emelkedni, hogy egybeesik azzal, vagyis azonosítani tudja magát vele, annak számára valójában ez a legnagyobb szabadság. „A végzet felemelő gondolat mindenki számára, aki felismerte, hogy maga is része annak.” Innen a végzet szeretete Nietzschénél. „Magam vagyok a végzet.” Jellegzetesen misztikus tapasztalás — írja Henri de Lubac. *Nietzsche önmagán belül érzi az erőt, amely a világmindenséget teremtette*, amely változatlan, szabad és szuverén az egyetemes levés minden pillanatában. Ebben az értelemben tudjuk csak magyarázni Marie-Anne Cochet feljegyzését is, amely Nietzschével folytatott beszélgetésére vonatkozik: „1881 augusztus hónapjában, a Surlei szirt közelében Nietzsche megkapta a keresztségét, a maga örökkévalóságának keresztségét.”

Amit Henri de Lubac a továbbiakban kissé bonyolultan fejt ki, mi egyszerűbben akként foglalhatnók össze, hogy Nietzsche a világ két lényegi elemét látta meg. Az egyik a *lét*, a másik a *levés*, az egyik a *létező*, a másik a *levésben levő*. A levés oldalához tartozni — ijesztő érzés, ennek szörnyűségét élte át Nietzsche az első alkalommal. A lét oldalán állni viszont isteni boldogság. Először Nietzschének még kétségei voltak saját helyzete felől s ezeket a kétségeit oszlatta el a második élmény, a rapallói látomás. Úgy érezte, hogy bár közvetve, de megkapta a megnyugtatót: ő valóban a *lét* oldalán áll. Ő már az az ember, aki cselekvően és szabadon társul a végzethez, az az ember, akinek kényszerítetlen akarata mozgatja a világot. Ő már az új próféta, akinek az a feladata, hogy hirdesse az új evangéliumot. Próféta, miként elődei, de igazabban, mint azok, mert kinyilatkoztató és kinyilatkoztatás tárgya, küldött és isten egyidőben.

* * *

Bizonyos, hogy Nietzsche őszintén hitte mindezt. Amit írt és tanított, szervesen épült rá misztikus meglátására és látomására. Épp ilyen bizonyos azonban — állapítja meg Henri de Lubac —, hogy misztikája mai megjelöléssel élve a *helyettesítés misztikája* volt: szükségszerű kitöltése annak a félelmetes űrnek, amely már előtte a lelkében nyílt. Azt a valóságos élményt, amelyet ellen is őrizhetünk, a „meghalt az Isten” kifejezése foglalta össze. Ez a kulcsa minden továbbiak. „Fel kell tárnom a szívemet nektek teljesen, barátaim: ha lennének istenek, hogyan tudnám elviselni, hogy nem vagyok isten?” — írta Nietzsche a *Vidám tudományban*. Istennek meg kell halnia, hogy az ember szabadulhasson a türhetetlen szolgálóból és magasabbrándú emberré válhassék. Tehát: „Isten meghalt! Igen, ti felsőbb emberek, Istenetek volt a legnagyobb veszedelmek. Csak azóta nőhettek meg, mióta sírba fektették őt.” Ezt a felszabadult embert azonban, aki mind nagyobbra mértékben ura a sorsának, Nietzsche eredetileg *minden pozitív alap nélkül* képzelte el. „Lelke mélyén akkor — mint Jaspers mondja — általános tagadó magatartás rejlik, határtalan elégedetlenség a lét minden vonatkozásával. S ez az elégedetlenség és tagadás oly szenvedéllyel, oly áldozatos akarattal működik benne, hogy úgy tűnik fel, mintha ugyanabból a mélységből eredne, mint a nagy vallási rendszerek és a próféták hite.”

Hogy mit keresett akkor Nietzsche, maga sem tudta. Kolumbushoz hasonlította magát, aki az „ismeretlen India” felé halad. Ezzel természetesen beismerte azt is, hogy a *puszta tagadás lehetetlen álom, önmagában semmi*. A magasabbrendű ember nem épülhet rá egy abszolút ürre. Mint a hajótörött tehát, aki lázasan tömi be mentőcsónakában a léket, ugyanúgy sietett elzárni az utat Isten előtt, akit száműzött és aki már-már azzal fenyegette, hogy visszatér régi lakásába. „Ha nem akarjuk — ügymond —, hogy visszaessünk a Teremtő régi eszméjéhez, valami mást kell tennünk a helyébe.” S ez a „valami más” az örök visszatérés. Tetszik, vagy nem tetszik, e gondolat mellett ki kell tartani, állapítja meg Nietzsche, mert „bárki megtagadja, hogy higgyen a világegyetem körforgásában, szükségszerűen hinnie kell egy abszolút szuverén Istenben”. Az örök körforgás tehát Nietzsche világképében *nélkülözhetetlen helyettesítése a meghalt Istennek*. Egyedül ez tehet pecsétet a sirra.

Világos mindebből, hogy Nietzsche magatartása nem „pozitív és állító”, mint kortársai közül annyian hitték, hanem sokkal inkább ellenzéki-ségből és elkeseredésből fakad. Erre vall az is, hogy élete utolsó napjáig nem szűnik meg az a rögeszméje, hogy Krisztus, az istenember „üldözi” őt. Lelkében domináló tényező a vágy, hogy támadással, sőt utánzással, hasonló és nagyobb szerepet vegyen, mint Jézusé volt. Nem tud szabadulni attól, hogy éjjel és nappal vele mérkőzzék. Okát ma már ennek is tisztán látjuk. „Nem megyünk túl messze — írja Henri L. *Mieville* —, ha jelentős részt tulajdonítunk Nietzsche gondolkodásában olyan érzelmi komplexusok tudatalatti tevékenységének, amelyek a pszichoanalitikák kifejezését használva, nem tudtak *folyékonyá* válni. Ezek a komplexusok, amelyeket betegség súlyosbított, szembekerülve az élettel, *alsóbbrendűségi* komplexusok lettek.” Összhangban van ez Miguel *de Unamuno* ítéletével is: „Azért, hogy önmagát védje, kétségbeesésben és örültségében azt átkozza, akit legjobban szeretett. Minthogy nem lehetett Krisztus, káromolja Krisztust. Önbecsüléstől duzzadva a saját végtelenségére vágyott és örök visszatérésről álmodott, silány pótléként a halhatatlanság helyett. És telve sajnálattal önmaga iránt, undorítóan mondott minden könyörületet. Tanítása a gyöngéke, akik erősek akarnak lenni, s nem az erőseké, akik valóban azok.”

Féktelen szenvedély és féktelen „hazavágyódás” között hányódik Nietzsche. Egyfelől ezt kiáltja: „*Nincs más semmi, csak a föld*. Könyörgetem, testvérek, maradjatok hívek a földhöz. Ne dugjátok többé fejeteget a mennyei dolgok homokjába. A bűn a föld ellen ma a legretentőbb minden bűn között... Nem származtatjuk többé az embert szellemtől, istenségtől. Visszahelyeztük az állatok sorába. Számunkra ő a legerősebb állat, mert a legügyesebb: szellemünk csak ebből következik.” Ugyanakkor azonban mindjárt más régiókba is visz Nietzsche: „Mély a fájdalom, az öröm még mélyebb, mint a fájdalom lehet. A fájdalom azt mondja: El innen! Takarodj! Az öröm azonban mind örökké *élni vágy, mély és mélyesen örök létet akar*.” A két magatartás között semmi-kép sincs egység. Nietzsche ezt tagadja, de életműve megmutatja. A *feloldások mind hamisak* s erre maga is rájön. „*Meg kell maradnom álmomban, vagy elveszek*” — írja Nietzsche s ez mégis csak engedmény

részeről. Külön tragédia persze, hogy amit „elveszésnek“ nevezett, éppen az menthette volna meg: az Istenhez való visszatérés. Ő tehát, aki öszintesség-igényével imént még a legnemesebb lelkek rokonságát követelte magának, azzal gyanúsítható, hogy a szentesített hazugág eszméjének képviselőjeként végzi. Aki oly ádázul küzdött a tudattalan képmutatások ellen, a végén nem is álarcos, hanem kétarcú emberré válik, olyasvalaminek hirdetőjévé és imádójává, amit maga is fikciónak ismert fel. Nem csoda, ha fokozatosan összeomlik. Utolsó éveiben a kiábrándult bele-törődés váltja fel lelkesedését: „Nem bírod elviselni többé zsarnoki végzetet, szeresd hát — *nincs más választásod.*” Majd 1887 június 10-én ezt jegyzi fel Nietzsche: „Az örök visszatérés a nihilizmus legszélsőbb formája: örök semmi, képtelenség.”

Hasonlítsuk össze e szavakat azzal, amit Nietzsche röviddel surlei elragadtatása után írt: „Az örök visszatérés a levés és a lét világának legszorosabb megközelítése, az eszmélkedés csúcspontja.” Amit Nietzsche az emberi megismerés legnagyobb, végső diadalának képzelt, *összedőlt*, s gondolatainak immár csak a romjai vették körül. Az igazolódott be, amit Rapallo után mintegy szeptemként adott Zarathustra szájába: „Bizony, bizony, tanácslom néktek: távozzatok tőlem és védekezzetek Zarathustra ellen! És még jobb, ha szégyenlítetek. Lehet, hogy megcsalt benneteket. Tiszteltetek engem, de mi lesz, ha tiszteletetek egy szép napon megdől? *Vigyázzatok, nehogy faragott kép üssön agyon titeket!*”

A lelkesedés ragyogó periódusait a depresszió sötét szakai váltogatják Nietzschénél. Ugyancsak Rapallóból, 1883 márciusában írta például Franz *Überbecknek*: „Nem érdekel semmi. Lelkem mélyét fekete, elmozdíthatatlan melankólia üli meg. A legrosszabb, hogy nem értem már, miért kell élnem, akár hat hónapig is. Minden terhemre van, kínoz és undorít.” Ami rajta bekövetkezett — mondja Henri de Lubac —, ezért a tragédiáért Nietzsche nem érheti gáncs. Emberi és keresztényi részvétnek van itt helye. Ha azonban írásait ma újból elolvassuk, nem szabad, hogy a blaszfémia megtévesszen igazi természetük felől. Szemben a Huszvet örvendezésével, Zarathustra kiáltásai *az emberi megzavarodás világába* tartoznak.

* * *

Nem egy pontban kapcsolódik Henri de Lubac tanulmányához a Wilhelm Bietaké. Bietak szerint az a harc, amelyet Nietzsche folytatott a kereszténység ellen, nem hozható azonos vonalba a végéhez közelgő XIX. század kultúrharcaival. Az ő fellépésének *mélyebb gyökerei* voltak. Végére is Nietzsche, aki a „becületeséget“ erénynek, sőt az egyetlen erénynek fogadta el, tiszteletet tudott érezni a hitbeli meggyőződés előtt, még akkor is, ha egy dekadens dualizmus kiburjángzásának tekintette azt. Krisztus életében és keresztthalálában egyik legmagasztosabb példáját látta a tökéletes egyezésnek magatartás és tanítás között s tisztelettel nézett a kereszténységre is, „mint az élet legeszményibb darabjára, amelyet megismerhetett”. A megváltozott keresztény szükséglete, minden keresztény szükségleteknek ez az összefoglalata — írja — „a dekadencia legbecületesebb kifejezési formája, annak legmeggyőződésebb és fájdalmasabb jelenése kifinomult szimbólumokban és praktikákban. A keresztény ember

még akar szabadulni önmagától." Vajjon messze van-e ettől az a Zarathustra-mondás, hogy az ember olyasvalami, amit *túl kell haladni?* — kérdi Bietak, majd így folytatja: „Nietzsche fanatikus ellenjegessége sokkal inkább a kereszténységnek, mint történeti jelenségnek fejlődési fázisát ellen fordul, amelyekben szerinte a tan csak a hatalmi akarat takarására szolgált. Így az ellen a fázis ellen, amelyet ő szentpáli kereszténységnek nevez, amelyet a krisztusi tanítás első nagy meghamisításának tekint, ugyanígy a protestáns fordulat ellen, amely a megigazulást egyedül a hit által hirdeti és éppen a cselakedet útján való szentesülést felelji el, majd az ellen a tátongó ellentét ellen, amelybe kora polgárságának már alig leplezett hatalmi mohósága és csupán szájon hordott látzat-hitvallása jutott." Egyébként is — mondja Bietak — Nietzschénél az igazi ellenségesség mindig valami *egyenrangúnak és benne is meglévőnek* elismerését jelentette. Minden harcában önmaga ellen is harcolt, mindenekelőtt és főleg ama mélységes fájdalma ellen, amely abból a nézetéből eredt, hogy „meghalt az Isten”. Valójában az az ima torzult nála a kétségbeesés kiáltásává, amelyet Goethe adott *Iphigenia* ajkára: „*Mentsetek meg istenek és mentsetek meg lelkemben a képetek!*” Meddő persze afelől elmélkedni, vajjon megváltozott volna-e és miként változott volna Nietzsche állása Isten, vallás és kereszténység irányában, ha a rátörő elmezavaron egyszer még urred tud lenni. Az örület ugyanis hozzátartozott Nietzsche lelki alkatahoz. De akárcsak Hölderlinnél, nála is az tünik szembe, hogy *Isten rejtélye soha nem hagyja megnyugodni*, a kérdés soha nem „befejezett dolog” számára és róla szóló egyetlen kijelentésének sincs meg a „végérvényesség” jellege.

Bietak szerint azonban azt a gondolatot, hogy Isten meghalt, Nietzsche *eredetileg* csak mint korának és világának egyik *tényét* vette elő. Ez a kor és ez a világ nem tudott szellemében Istenhez emelkedni, még kevésbé gyakorlati magatartásában. Hogy ennek félelmes következményei lesznek mind az egyénre, mind a társadalomra, azzal Nietzsche teljesen tisztában volt. Minden további küzdelme nem is irányult másra, mint hogy ezt az Isten nélküli szörnyű életet az ember számára *egyáltalán élhetővé* tegye s megóvja az embert a féltégből és a semmibe, a pesszimizmusba és a nihilizmusba, azokba a nyugati betegségekbe zuhanástól, amelyeket maga körül elharapózni látott. Ezt a törekvést szolgálja az *Imigyen szólott Zarathustra* is, a költemény az eljövendő felsőbbrendű emberről. Bietak nyomatékkal hangsúlyozza, hogy Zarathustra nem maga a felsőbbrendű ember, csak előkészítője annak. Téves lenne az a feltevés is, hogy Nietzsche önmagának mását akarta volna megalkotni a felsőbbrendű emberben. Még Zarathustra sem azonosítható Nietzschével. Benne is csak a maga lényének vágyképét rajzolta meg. S annak, hogy ez a kép fölötté áll, nagyon is fájdalmas tudatában maradt.

Az Isten nélküli élet kemény valósága, ha elviselésének értelmet kívánunk adni, megköveteli, hogy „igent”-t mondjunk rá. Ez készítette Nietzschét az „amor fati”, a végzet szeretésének hirdetésére s ezzel összefüggésben az „örök visszatérés” eszméjének megragadására. *Két alapvető keresztény képzet* szekularizált formája ez — írja Bietak. Az egyik a meghajlás az Isten olykor súlyos keze előtt, a másik a halha-

atlanság hite. Hogy itt többről volt szó Nietzschénél, mint pusztá elméletről, mutatja az a szimbolum, amelyben „a lét örök igenje” újból és újból elébe hangzik s amelyet, mint éjjeli pille a lángot, folyton körülkering: *Dionysos*, az „Ismeretlen isten”, akihez az élet fel fog istenülni. „Övé vagyok és érzem a hurkot, amely a harcban lefelé húz és ha menekülök is, szolgálatára kényszerít. Ismerni akarlak, Te ismeretlen, ismerni akarlak, sőt szolgálni neked.”

Dionysos egy pillanatra Krisztus ellenlábásának tűnik fel előtte. „Dionysos, vagy a Megfeszített” — hangzik egy ideig Nietzsche formulája, amelynek alapján az emberiségnek határozni kell. Nietzsche azonban tudta, hogy minden tanításnak annyi az igazságtartalma, amennyit sikerül belőle megvalósítani. Tudta azt is, hogy egy igazság annál inkább számíthat követésre, minél inkább szerinte él a felfedezője. S amikor utolsó írásaival — *Bálványok alkonya* és *Az Antikrisztus* — az utolsó biztosítékokat is kiégette, amelyek még lehetővé tették számára a polgári életet, és túlhaladta önmagában a szokványos értelemben vett embert, akkor kezd előtte Dionysos homályosulni és Krisztus fényesebbre gyűlni. Amit a magasabb emberség leglényegesebb jegyének ismert fel: az *önleggyőzést és a saját élettel való példaadást*, azt a tökéletesség legmagasabb fokán mégis csak Krisztusban látta testet öltetni. A magasabb emberségnek ez a titka még nem az Isten misztériuma, de igenis lehetővé teszi a hazatalálást ehhez a legmagasabb titokhoz. S ha maga Nietzsche nem is ment végig ezen az úton és meg is rekedt a magasabb emberség előudvarában, nekiindulásával a modern vallási megújulás lényeges erőit lobbantotta ki. Gondoljunk a dialektikus teológiára és Karl *Barthra*, akinek elődje nemcsak *Kierkegaard*, vagy a vallásos existencializmusra és *Léon Bloyra*.

„Ó, jöjj vissza, ismeretlen istenem! Fájdalmam, utolsó boldogságom!” Ki tagadhatná, hogy Ariadnénak ez a panasza a Dionysos-versekben az egész modern emberiség panasza? S mély értelmű az isten válasza is: „Nem szükséges-e, hogy gyűlöljék előbb, akiknek egymást szeretniök kellene?... *Én vagyok a te labirintusod.*” Aki ebben a labirintusban az igazság keresőjének legnagyobb erkölcsi fanatizmusával el akart igazodni, Friedrich Nietzsche, nem érte már el a kijáratot — mondja Bietak. Ez a labirintus az ő szellemi létének végérvényes formája lett. S ezt nevezték az ő örökségének.

Mihelics Vid